

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2025.01.019
УДК 908+719]:001.891(477.54)(091)»18/20»
Сергій Куделко (м. Харків),
кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
голова Харківського відділення
Національної спілки краєзнавців України
E-mail: kudelko_sm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1630-8774>

Краєзнавство та пам'яткознавство на Харківщині: зародження та основні етапи розвитку

Стаття присвячена ретроспективному огляду здобутків харківських краєзнавців у царині дослідження рідного краю, аналізу краєзнавчих студій від їх зародження на початку XIX ст. до нашого часу. У роботі використані спеціально-історичний історико-генетичний метод і загальнонауковий метод класифікації. Дослідження виконане у річищі наукових зацікавлень автора у галузях історіографії, краєзнавства та пам'яткознавства.

Ключові слова: історіографія краєзнавства та пам'яткознавства, краєзнавчий рух, Харківщина.

Serhii Kudelko (Kharkiv),
Candidate of History, Professor,
Professor of the Department of Historiography,
Source Studies and Archaeology, V. N. Karazin
Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine),
Head of the Kharkiv Branch of the National Union
of Local History of Ukraine
E-mail: kudelko_sm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1630-8774>

From the chronicle of the history of local history and monument studies in the Kharkiv region (on the occasion of the 100th anniversary of the ukrainian committee of local history)

The generalising article is devoted to a retrospective review of the achievements of Kharkiv local historians in the field of studying their native land. The main purpose of the research is to create a generalised outline of local history studies from their inception in the early nineteenth century to the present day. The work uses the special historical historical and genetic method and the general scientific method of classification. The main achievement of the article is a concise presentation of the history of local history in one of the largest regions of Ukraine - Kharkiv region. In further research, the author plans to clarify and supplement the general picture of local history research in Slobozhanshchyna, especially in Kharkiv region, and to show its connection with all-Ukrainian processes. The work is of practical importance for local historians, especially those interested in the history of historical science and local history in particular. The work was carried out in line with the author's research interests in the fields of historiography, local history and monument studies.

Key words: historiography of local history and monument studies, local history movement, Kharkiv region.

Перші системні краєзнавчі студії на Слобожанщині належать видатному вченому, винахіднику і раціоналізатору, засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну (1773–

1842). Особистість Каразіна як краєзнавця ще не розкрита. Перші кроки у цьому напрямі зробила О.І. Вовк, якій належать новітні публікації у галузі каразінознавства¹.

Засновник харківського університету В. Н. Каразін.

Спорадичні краєзнавчі дослідження траплялися і далі. У плеяді особистостей, які залишили свій слід у вивченні краю у ХІХ ст. – князь М. А. Цертелєв (1790–1869), архієпископ Філарет (Гумілевський) (1805–1859), В. В. Пассек (1808–1842) та ін. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Харкові працювало сузір'я видатних вчених, які піднесли краєзнавство на більш високий рівень (О. О. Потєбня, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, Є. К. Редін та ін.). Таким чином, ще до революційних подій 1917 р. на Харківщині склалися передумови до краєзнавчого «буму» 1920-х – початку 1930-х рр. Серед низки чинників особливо відзначимо діяльність академіка Д. І. Багалія (1857–1932), який створив неперевершені праці з історії Харкова, Слобожанщини і Харківського університету, які і зараз є у списку найгрунтовніших праць для вивчення історії краю ХVІІ – початку ХХ ст.²

У Харкові у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виникли перші музеї краєзнавчого спрямування, місцева преса приділяла багато уваги історії минувшини (газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро» та ін.). Прислужилися дослідженню Слобожанщини «Харьковский календарь» та його додаток «Харьковский сборник» (редактор П. С. Єфименко (1835–1908) та ін.). Саме у цих виданнях була зроблена перша

Пам'ятник історичу і краєзнавцю Д. І. Багалію у Харкові.

спроба створити довідник видатних місцевих діячів. Певних успіхів досягли бібліотечна та архівна справи, у Харкові були засновані міський художньо-промисловий музей (1886–1919), єпархіальний церковно-археологічний музей (1913–1920), музей кустарних промислів, педагогічний музей та ін.³ Таким чином, створення потужної місцевої краєзнавчої організації стало питанням часу.

У наступний період історії, після соціальних і національно-визвольних змагань, у 1925 р. у Харкові (тоді столиці УСРР) був створений Український комітет краєзнавства, який став першим загальноукраїнським органом, що опікувався справою дослідження місцевої історії та культури, природи і виробничих сил⁴. Цій події сприяла політика українізації, яка активно проводилася у той час. На Харківщині

¹ Вовк О. І. Постаць Василя Каразіна в історіографії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с. та ін.

² Багалій Д. І. Вибрані твори. Т. 1–5. Харків: Золоті сторінки; ХГУ «НУА», 1999–2008.

³ Музейна справа на Харківщині: становлення та розвиток / укл. Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 228 с.

⁴ Савчук В. Український комітет краєзнавства на рубежі 20-х–30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 50–57 та ін.

виникли осередки краєзнавчої роботи: від середніх шкіл до провідного у країні на той час Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні, який наслідував Харківському класичному університету. У цей же час у краї розпочалися системні археологічні дослідження (О. С. Федоровський (1885–1939) та ін.)⁵. У 1927 р. став видаватися часопис «Краєзнавство»⁶. Краєзнавство у той час – це не лакуна, у яку сховалися історики «старої» школи, які відійшли від генеральних схем історичного розвитку, що панували у дореволюційний час, а поле діяльності нових молодих сил, які в краєзнавстві вбачали допомогу у вирішенні грандіозних соціально-економічних і культурних перетворень. Втім, вже у середині 1930-х рр. краєзнавство та краєзнавці на Харківщині, як і в країні в цілому, зазнали нищівних утисків з боку влади, а велику кількість краєзнавчих осередків було ліквідовано.

Інститут шляхетних дівчат у м. Харкові, у приміщенні якого в середині 1902-х років перебував Український комітет краєзнавства.

Це сталося завдяки низці обставин, серед яких і палка підтримка краєзнавцями українізації, яку влада почала поступово згортати, і неможливість принести безпосередню користь господарству у тих умовах, бути у нагоді, різ-

ним планам економічних перетворень, про які багато говорили у той час. Лише через кілька десятиріч виникли умови, коли краєзнавство зуміло зробити такий внесок. Це трапилося тоді, коли наука стала безпосередньою виробничою силою. Як би не було, але в авангарді краєзнавчих студій 1920-х – початку 1930- рр. в країні були харківські дослідники-ентузіаста. Ми з повагою згадуємо імена М. Г. Криворотченка, О. В. Янати, П. Г. Ковалевського, М. І. Яворського, А. А. Лазаріса та ін.

Після Другої світової війни краєзнавство в Україні і на Харківщині стало поступово відроджуватися. Справжній його ренесанс відбувся у 1960-ті рр., коли виникла найчисельніша громадська організація України того часу – добровільне Товариство охорони пам'ятників історії і культури. Харківське відділення цієї організації очолив А. Г. Слюсарський (1900/1901–1980)⁷. Саме у цей час краєзнавчий рух став проявом громадянського суспільства, яке зароджувалося і певною мірою був незалежним від політичної влади. Видатною подією того часу було видання унікальної 26-томної серії книг «Історія міст і сіл Української РСР» (голова редколегії – П. Т. Тронько). Примітно, що перший том (1967 р.) був присвячений саме Харківській області (його головний редактор М. А. Сіроштан (1923–2014)⁸.

І у більш пізні часи харків'яни залишалися в авангарді краєзнавчого руху. Нагадаю, що найстаріший на сьогодні краєзнавчий осередок в країні – клуб «Краєзнавець» виник у 1978 р. при Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка (друга за кількістю книг книгозбірня України)⁹. З 1983 р. у Харківському університеті почали проводитися традиційні Міжнародні краєзнавчі конференції молодих учених. Цього року має відбутися 43-тя така конференція. Подібні факти легко продовжити.

⁵ Археологічна спадщина професора О. С. Федоровського / відп. ред. С. І. Посохов; укл. В. В. Скирда. Львів: Растр-7, 2024. 320 с.

⁶ *Бездрабко В. В.* Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. 222 с.

⁷ *Проценко М. В.* Професор А. Г. Слюсарський як краєзнавець і пам'яткознавець // Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст. 2024. Число 55. С. 169–172.

⁸ Історія міст і сіл: в 26 т.: Харківська область / редкол. (голова) П. Т. Тронько, ред. М. А. Сіроштан. Київ: УРЕ, 1967. 1002 с.

⁹ Сто краєзнавчих читань: (хроніка та зміст). Вип. 5 / Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка; укл. О. М. Дмитрієва. Харків: ХДНБ, 2018. 104 с.

У 1990 р. пройшов перший з'їзд краєзнавців України, який оформив сучасну Національну спілку краєзнавців України (Статут Спілки був затверджений Мінюстом у 1993 р.). Невдовзі було оформлене Харківське відділення Спілки. Першим його головою став І. Ю. Саратов (1930–2012).

Одночасно під впливом західної історіографії, в історичній науці стали розвиватися такі напрямки, як регіональна і локальна історія, історія повсякденності, мікроісторія та інші, пов'язані з антропологічним поворотом у науці. З'явилися нові навчальні посібники, довідники, путівники, наукові монографії, дисертації, які знайомлять з історією окремих підприємств, ЗВО, особистостей, чия діяльність збагатила авторитет міста, регіону і країни у цілому. У ЗВО, музеях, бібліотеках міста та області відбувалися наукові конференції, присвячені діяльності вітчизняних науковців

XIX–XX ст., за результатами конференцій публікуються збірки статей та ін.

У 1994 р. почали видавати історико-меморіальну серію «Книга Пам'яті України. Харківська область», де були увічнінені імена загиблих воїнів, які брали участь у Другій світовій війні, захисників і визволителів Харківщини і наших земляків, які пішли на війну й не повернулися. До цієї серії увійшли з 2003 р. «Книга скорботи України», з 2008 р. – «Переможці». Усього видано 27 томів. Першим редактором став В. М. Казак. У зборі інформації брали активну участь і пошукачі-краєзнавці¹⁰.

Після здобуття незалежності Україною у 1991 р. відновилося видання часопису «Краєзнавство» (1993 р.), а перший його номер був саме «харківський»¹¹. Можна багато сказати про досягнення харківських краєзнавців і пам'яткознавців. Місцеві краєзнавці стали авто-

Відкриття Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна (2008 р.)

¹⁰ Куделко С. М. 370 років Харкову: здобутки краєзнавства і завдання на майбутнє // Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст. 2024. Число 55. С. 5–8.

¹¹ Краєзнавство: літопис українських краєзнавців. 1995. Річник VII. Число 1–4. 96 с.

рами сотень наукових, науково-популярних і популярних праць, брали активну участь у створенні народних, державних і приватних музеїв і галерей, були ініціаторами встановлення пам'ятників і меморіальних дошок. Вони провели тисячі екскурсій для харків'ян і гостей Слобожанщини¹². Нагадаю лише ще один факт – функціонування з 2008 р. при ХНУ імені В. Н. Каразіна Центру українських студій та краєзнавства імені нашого славетного земляка – Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915–2011), який був ініціатором його створення.

Серед інституцій, які найбільше опікуються краєзнавством, ми можемо назвати Харківську державну бібліотеку імені В. Г. Короленка (особливо відділ «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка), Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Національний музей воєнної історії Слобожанщини, КЗ «Центр охорони культурної спадщини», який діє при Департаменті культури та туризму ХОДА, Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та деякі інші. Серед провідних краєзнавців міста ми з гордістю можемо назвати імена С. І. Посохова, М. М. Красикова, Н. В. Аксьонової, В. А. Редіної, В. М. Осадчої, Л. М. Жванко, Н. І. Полянської, О. М. Дмитрієвої, Р. І. Танько, С. А. Бахтіної, Т. М. Безрукової, В. М. Черноморця, М. І. Саяного, Ю. Ю. Полякової, Ю. О. Бутенка, В. Д. Путятіна, Г. П. Столяркової, В. В. Скирди, В. О. Ярошик, О. Г. Павлової, О. М. Янкула та багатьох інших. Цілі колективи краєзнавців працюють у Центрі українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна, Центрі медичного краєзнавства імені В. Д. Отамановського при Харківському національному медичному університеті. Краєзнавці об'єднані у клубі «Краєзнавець» при ХДНБ імені В. Г. Короленка та інших громадських осередках. Сучасні напрями наукового краєзнавства, такі, як медичне краєзнавство, пов'язані з ім'ям І. Ю. Робака, музичне краєзнавство – В. М. Осадчої, мистецтвознавче краєзнавство – О. Г. Пав-

лової, шкільне краєзнавство – В. А. Редіної, церковне краєзнавство – архімандрита Володимира (Швеця), краєзнавчий туризм – В. Д. Холлод та ін.¹³

Серед найбільш важливих і значущих проблем, які постають перед харківськими дослідниками краю – звернення професійних істориків до краєзнавчої тематики, а ентузіастів-аматорів краєзнавства – оволодіння елементами сучасного наукового дискурсу. Сьогодні проходить своєрідна «ревізія» того, що було зроблено нашими попередниками. Ми сподіваємося, що все цінне залишиться у скарбниці краєзнавчого доробку Харківщини.

Ось деякі приклади останнього часу: Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини разом з Центром українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька підготував і провів XXVIII Міжнародну наукову конференцію «Слобожанські читання», яка традиційно проходить з нагоди Міжнародного дня пам'яток і визначних місць, Дня пам'яток історії та культури і присвячена 370-річчю міста Харкова (1654–2024 рр.). У грудні 2024 р. відбулася конференція, присвячена 70-річчю входу України до ЮНЕСКО. Такі приклади легко продовжити¹⁴.

І сьогодні, у важкий для країни час, краєзнавство продовжує свою роботу. Краєзнавці ретельно досліджують сучасні події, які пов'язані з російсько-українською війною.

Харківські краєзнавці зустрічають столітній ювілей Українського комітету краєзнавства і 110-річчя з дня народження патріарха українського краєзнавства Петра Тимофійовича Тронька з вагомими досягненнями. Однак ми пам'ятаємо, що попереду багато роботи, у першу чергу пов'язаної з ліквідацією наслідків війни і відновленні мирного життя в нашій країні, вшануванням героїв і продовженням славетного літопису історії нашого краю та України.

¹² Див.: Солов'єв В. О., Бахтина С. А., Раєнко Л. В., Сидоров В. И. Спутник краєведа Харьковщины. Харьков, 2014. 188 с. та ін.

¹³ Куделко С. М. 370 років Харкову: здобутки краєзнавства і завдання на майбутнє // Культурна спадщина Слобожанщини: зб. наук. ст. 2024. Число 55. С. 5–8 та ін.

¹⁴ Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. ІХ. Харків: Курсор, 2024. 312 с.

References

1. Kudelko S. (2021). *Spilkuvannia z mynulym*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
2. Bahalij D. (1999–2008). *Vybrani tvory. T. 1–5*. Kharkiv: Zoloti storinky; KhHU «NUA» [in Ukrainian].
3. Bezdrabko V. (2005). *Chasopys «Kraieznavstvo» ta kraieznavcha sprava v Ukraini (kinets' 1920-kh – pochatok 1930-kh rr.)*. Kyiv; Kam'ianets'-Podil's'kyj: PP Moshak M. I. [in Ukrainian].
4. Dmytriieva O. (Ed.). (2018). *Sto kraieznavchykh chytan': (khronika ta zmist). Vyp. 5*. Kharkiv: KhDNB [in Ukrainian].
5. Kudelko S. (2024). 370 rokiv Kharkovu: zdobutky kraieznavstva i zavdannia na majbutnie. *Kul'turna spadschyna Slobozhanschyny: zb. nauk. st. 55, 5–8* [in Ukrainian].
6. Protsenko M. (2024). Profesor A. H. Sliusars'kyj iak kraieznavec' i pam'iatkoznavets'. *Kul'turna spadschyna Slobozhanschyny: zb. nauk. st. 55, 169–172* [in Ukrainian].
7. Savchuk V. (2000). Ukrains'kyj komitet kraieznavstva na rubezhi 20-kh–30-kh rr. XX st. *Kraieznavstvo, 1/2, 50–57* [in Ukrainian].
8. Siroshitan M. (Ed.). (1967). *Istoriia mist i sil: v 26 t.: Kharkivs'ka oblast'*. Kyiv: URE [In Ukrainian].
9. Skyrda V. (Ed.) (2024). *Arkheolohichna spadschyna profesora O. S. Fedorovs'koho*. L'viv: Rastr-7 [In Ukrainian].
10. Solovyov V., Bahtina S., Raenko L., Sidorov V. (2014). *Sputnik kraevedy Harkovshiny*. Harkov [In Russian].
11. Vovk O. (2016). *Postat' Vasylia Karazina v istoriohrafii*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [In Ukrainian].